

LEYLA YUSİFOVA*

HİND-AVROPA DİLLƏRİNDƏ FEİLİN ANALİTİK ƏMR ŞƏKLİ

XÜLASƏ

Dillər morfoloji cəhətdən fərqli olduğuna görə feilin şəkil kateqoriyası müxtəlif sistemli dillərdə fərqli formalarda özünü göstərir. Hind-Avropa dilləri analitik struktura malik dillər olduğuna görə bu dillərdə qrammatik kateqoriyalar, əsasən, analitik üsulla formalaşır. Lakin analitik struktura malik olmaq sintetik yolla qurulmanı da inkar etmir. Feilin əmr şəkli dilçilər tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Bir tərəfdən, dilçilikdə feilin belə bir müstəqil şəklinin olduğu qəbul edilsə də, digər tərəfdən, əmr şəklinin ayrıca şəkil olmaması, digər şəkillərdən törəməsi və süni yaradılmış bir forma olması kimi izahlara da rast gəlinir. Bəs hind-Avropa dillərində bu feil şəkli necə təzahür edir? Aqlütinativ sintetik quruluşa malik olan türk dilləri ilə müqayisədə hind-Avropa dillərində əmr şəklinin paradigmasının zəifliyi aydın görünür. Belə ki, bu dillərdə əmr şəkli kimi qəbul edilən forma bütün şəxslərdə təzahür etmir. Bu formanın bütün şəxslərdə işlənməməsi səbəbindən əmr semantikasını ötürən digər vasitələr analitik əmr şəkli kimi qəbul edilir. Belə ki, ingilis dilində *let*, rus dilində *давай*, *давайте*, *нужь* ilə düzələn konstruksiyaların perifrastik üsulla əmr şəkli yaratdığı düşünülür. Lakin bu məqamda feillər köməkçi feil kimi çıxış etməlidir. Bunun üçün isə həmin dil vahidlərinin qrammatikləşməsi lazımdır. Bu dil vahidlərini tədqiq edərkən aydın olur ki, ingilis dilindəki *let* feilində qrammatikləşmə əlamətləri yox dərəcəsindədir, rus dilində qeyd olunan dil vahidləri isə qrammatikləşmə prosesinin başlanğıcıdadır, yəni bu dil vahidlərində qrammatikləşmə çox zəifdir. Nəticə etibarilə, qeyd etmək lazımdır ki, hind-Avropa dillərində feilin analitik əmr şəkli tam formalaşmamışdır.

Açar sözlər: *şəkil, əmr, analitik, qrammatik, qrammatikləşmə, köməkçi feil.*

Şəkil feilə məxsus qrammatik kateqoriyadır. Məlumdur ki, hər bir qrammatik kateqoriya özünəməxsus qrammatik mənaya və formal əlamətlərə malik olur. C.Layonz qeyd edir ki, “şəkil, əslində, modallığın (epistemik, deontik və ya hər hansı) qrammatikləşməsi nəticəsində yaranan kateqoriyadır” [Lyons: 1995, p.331]. Modallıq da müxtəlif formalarda, yəni arzu, əmr, mümkünlük, vaciblik və s. şəklində təzahür edir. Buradan da feilin müxtəlif şəkilləri formalaşır. Feil şəkillərindən biri əmr şəklidir. Dillər morfoloji cəhətdən müxtəlif olduğuna görə eyni qrammatik mənə fərqli dillərdə fərqli formalarda ifadə oluna bilər. Yəni aqlütinativ sintetik dillərdə bu, əsasən, şəkilçilər vasitəsilə, analitik dillərdə isə analitik üsulla, yəni köməkçi feillər vasitəsilə reallaşır. Eyni bir dildə eyni bir qrammatik mənə hər iki üsulla da ifadə oluna bilər. Bu zaman bir üsul digərindən daha aktiv olur. Və ya qrammatik mənə bu üsullardan yalnız biri ilə ifadə olunur. Bu kimi hallarda qrammatik kateqoriyanın mövcudluğundan danışmaq olar. Ancaq əgər bu üsullardan heç biri yoxdursa, onda həmin mənə qrammatik üsulla deyil, digər üsullarla ifadə olunmuş olur. Bu zaman da bu qrammatik kateqoriyanın mövcudluğundan danışmaq olmaz. Bu baxımdan, məqalədə feilin analitik üsulla yaranan əmr şəklinin hind-Avropa dillərində necə təzahür etdiyini araşdırmaq məqsəduyğundur.

Müxtəlif hind-Avropa dillərində feilin şəkillərini tədqiq edən dilçilər əmr şəklinin sintetik və analitik qurulmasını əsaslandırmağa çalışmışlar. İngilis dilində feilin əmr şəkli

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Nəzəri dilçilik şöbəsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.
Email: leylayusifova87@mail.ru

haqqında fikir söyləyən dilçilərə görə, sintetik əmr şəklinin olmadığı şəxslərdə analitik əmr şəkli olur. Bu dildə əmrin analitik üsulla qurulmasına kömək edən dil vahidi olaraq dilçilər *let* feilini qeyd edirlər. M.Svan qeyd edir ki, ingilis dili feillərində birinci şəxs imperativi (mən və ya bizim bir şey etməli olduğumuzu bildirmək üçün istifadə olunur) və ya üçüncü şəxs imperativi (eşidənlərdən başqa digər insanlar üçün) yoxdur. Ancaq *let* bir növ imperativ qurmaq üçün istifadə edilə bilər” [Swan: 1984, p.225]. Müəllif birinci şəxs cəm imperativindən danışarkən yazır ki, “biz *let us* (formal) və *let’s* (qeyri-formal) formalarını danışanın da daxil olduğu bir qrupa təkliflər etmək və ya əmrlər vermək üçün istifadə edə bilərik. *Let us pray* (Gəlin dua edək), *Let’s have a drink* (Gəlin içək), *OK, let’s all get moving* (Yaxşı, gəlin hərəkət edək)” [Swan: 1984, p.225]. Birinci şəxs tək imperativindən danışarkən isə müəllif *let me* konstruksiyasını misal göstərərək yazır ki, “*let me* “özünə göstərişlər vermək” üçün istifadə edilir. *Let me think* (Qoy fikirləşim)” [Swan: 1984, p.225]. Üçüncü şəxs imperativindən danışarkən isə o qeyd edir ki, “*let* danışan və ya dinləyən üçün deyil, kimsə və ya daha başqa kimsə üçün bir təklif və ya əmr bildirə bilər. Bu, rəsmi və mərasim dilində səciyyəvidir, lakin qeyri-rəsmi istifadəsi də mümkündür. *Let the prayers begin* (Qoy ibadətlər başlasın)” [Swan: 1984, p.225]. E.İ.Belyayeva da *let* ilə yaranan konstruksiyaları əmrin analitik forması kimi qeyd edir [Белыева: 1992, с.65,70]. Bir sıra dilçilik ədəbiyyatlarında ingilis dilində birinci şəxs üçün *let us* və ya *let’s* konstruksiyasından istifadə olunduğu qeyd edilir [Kaushanskaya: 2009, p.167]. İ.P.Krılova və E.M.Qordon əmr və xahişin birinci şəxsin cəminə və üçüncü şəxsə də aid olduğunu vurğulayaraq onun *let* ilə qurula bildiyini qeyd edir. *Let’s have a cup of tea* (Gəl bir fincan çay içək) (birinci şəxs), *Let them do it by themselves* (Qoy onlar bunu özləri etsinlər) (üçüncü şəxs) [Krylova and Gordon: 2006, p.101]. Ancaq dildə əmr və xahişin hər hansı bir yolla ifadə olunması bu dildə əmr şəklinin olduğunu deməyə əsas vermir. Şəkildən söhbət gedirsə, onun qrammatik forması olmalıdır. *Let* feilinə qrammatik vahid olaraq yanaşmağımız üçün onun bu funksiyaları yerinə yetirən qrammatik forma kimi ixtisaslaşması lazımdır. Bu ixtisaslaşma qrammatikləşmə prosesinə cəlb olunmanı tələb edir. *Let* feilində isə bu xüsusiyyət, yəni qrammatikləşmə əlamətləri yoxdur. Lakin ingilis dilində feilin əmr şəklinin analitik qurulması haqqında qeydlərdən görünür ki, müəlliflər əmr şəklinin sintetik üsulla düzəlməsini ikinci şəxsə aid edir, digər şəxslərdə isə əmr şəklinin analitik üsulla, yəni *let* köməkçi feili ilə düzəldiyini düşünürlər. Bu məqamda F.R.Palmerin fikri ilə tanış olaq. Müəllif əvvəl qeyd edir ki, “*let’s* qrammatistlərin “birinci şəxs əmr” adlandırdıqları şeydir: *Let’s go* (Gedək)” [Palmer: 1988, p.171]. Buradan müəllifin bu forma haqqında öz mövqeyi aydın olmur. Sonra isə müəllif qeyd edir ki, “bu, indi *let* (=permit) feilindən tamamilə fərqlidir: *Let us go* (Qoy gedək)” [Palmer: 1988, p.171]. F.R.Palmer *let’s* ilə *let* formalarını fərqləndirərək vurğulayır ki, “*let’s* forması güclü formaya (*let us*) və eləcə də zəif formaya (*let’s*) malikdir, lakin tam feil *let* yalnız “güclü” forma ilə olur” [Palmer: 1988, p.171]. Müəllif *let* feilini *permit* (icazə vermək) feilinə bərabər hesab edir. *Let* feili *permit* feilinə bərabərdirsə, onda bu feil *icazə vermək* mənası ifadə edən leksik vahiddir. Lakin müəllif ən azından *let’s* formasını əmr şəklini yaradan forma hesab edir. Bu halda *let* köməkçi feil olmalıdır. Ancaq istənilən halda *let* köməkçi feil kimi çıxış etmir. *Let icazə vermək* mənasını ifadə edən feildir və bu nümunələrdə bu feil feillərin ikinci şəxs əmr şəklində düşdüyü formadadır. Məsələn, *Let them do it by themselves* cümləsinə baxaq. Burada “*Qoy onlar bunu özləri etsinlər*” fikri ifadə olunmuşdur. Əslində isə, *let* feilinin əsas feil olduğunu

nəzərə alsaq, bu cümlə “*Bunu onların özlərinin etməsinə icazə ver*” deməkdir. Yəni *let icazə vermək* leksik mənasını ifadə edən leksik vahiddir, feildir və bu forma sintetik üsulla qurulan əmr şəkli olduğu düşünülən forma ilə uyğundur. Bu səbəbdən *let* formasının köməkçi feil kimi işlənməsini qəbul etmirik. Doğrudur ki, bir feil mövqeyindən və sintaktik cəhətdən birləşdiyi qrammatik vahidlərdən asılı olaraq həm əsas, həm də köməkçi feil kimi çıxış edə bilər. Məsələn, *have, make, do* və s. feilləri. Lakin *let* feilin işləndiyi bütün hallarda onun qrammatik mövqeyi eynidir. Yəni biz iddia edə bilmərik ki, *Let's do it together, Let them do it by themselves* cümlələrində *let* əmr şəklini yaradan qrammatik forma, *He let me do it, They let us do it* cümlələrində isə əsas feil, yəni leksik vahiddir. Çünki qarşılaşdırılan cümlələrin hər birində *let* feili eyni mövqedədir və *icazə vermək* mənasını ifadə edir. Feil *icazə vermək* mənalı əsas feildən köməkçi feilə, yəni qrammatik formaya doğru inkişaf etmiş olsaydı, bu zaman ilk cümlələrdəki *let* feilini əmr şəklini yaradan forma kimi qəbul etmək olardı. Əgər *let* əmr şəklinin qrammatik göstəricisi, yəni köməkçi feil olsaydı, onda həmin mövqedə *let* feili *icazə vermək* leksik mənasından məhrum olmalı və qrammatik mənaya malik olmalı idi. Ancaq *let* heç bir nümunədə öz *icazə vermək* leksik mənasını itirməmişdir. Bunu köməkçi feillərdən bir neçəsini nümunə göstərməklə təsdiqləmək olar. Bunun üçün mövzudan bir qədər kənara çıxmaq.

Köməkçi feillərin xüsusiyyətini açıqlamaq üçün *make* feilini götürək. Bu feil həm əsas feil, yəni leksik vahid, həm də köməkçi feil, yəni qrammatik forma kimi işlənir. Məsələn, *They made maps... (Onlar xəritələr düzəlttilər...)* [Steinbeck: 2001, p.2] cümləsində *make* əsas feildir, leksik mənası da *düzəltmək, hazırlamaq* və s.dir. Ancaq *You'll make me cry. Don't make me cry, said Faye (“Məni ağladacaqsan. Ağlatma məni”,- Faye dedi)* [Steinbeck: 2001, p.2] nümunəsində *make* feili köməkçi feildir, leksik mənası yoxdur. Əsas feil *ağlamaq* mənasını verən *cry* feilidir. *Make* feili ilə *ağlamaq* mənasını verən *cry* feili birləşib *ağlatmaq* mənasını vermişdir. Bu nümunələrdə *make* feili *etmək, hazırlamaq, düzəltmək* leksik mənalərini itirərək kauzativ məna ifadə edən qrammatik forma kimi çıxış etmişdir. Və yaxud *have* feilini götürək. Məsələn, *...he had a special reason for coming to this part of the city (Şəhərin bu hissəsinə gəlmək üçün onun xüsusi səbəbi var idi)* [Dexter: 1991, p.7]. Burada *have* əsas feildir, leksik mənası *var olmaq, malik olmaq*dir. Ancaq *I had my hair cut (Mən saçımı kəsdirdim)* cümləsində *have* köməkçi feildir. Burada *have* feili *kəsmək* mənasını ifadə edən *cut* feili ilə birləşib *kəsdirmək* mənasını ifadə etmişdir. Deməli, bu feil burada öz leksik mənasından tamamilə uzaqlaşaraq kauzativliyin qrammatik ifadəsini yaratmışdır. Buna görə də bu feillər köməkçi feil kimi çıxış edə bilər.

Köməkçi feillərə aid olan bu xüsusiyyətləri *let* feilinə aid edə bilmədiyimizə görə *let* feilinin bütün hallarda əsas feil olduğunu və hər hansı qrammatik forma olmadığını düşünürük. Çünki *Let them do it* və *He let them do it* cümlələrində *let* feili eyni mövqedədir. Birinciyə əmrin ifadəsini yaradan qrammatik forma, ikinciyə isə *icazə vermək* mənası ifadə edən leksik vahid kimi yanaşmaq məntiqsizdir. Hər iki nümunədə *let icazə vermək* mənasını ifadə edən leksik vahiddir və birincidə o, sintetik əmr adlanan feil şəklində, ikincidə isə xəbər şəklindədir. Buna görə də yuxarıdakı cümlələrdə birinci və üçüncü şəxsə analitik üsulla yaranan əmr şəklinin olduğunu deyə bilmərik.

Fikrimizi başqa bir faktla da əsaslandırma bilərik. Məsələn, analitik üsulla yaranan əmr şəkli türk dilləri ailəsindən olan Azərbaycan dilinin tarixində *-a gör, -ə gör* formasında olmuşdur. Azərbaycan dilində feil şəkillərini geniş tədqiq edən M.Rəhimov yazır ki, “*-a gör,*

-ə gör forması əmr şəklinin II şəxs təkini ifadə etmək üçün Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində işlənən analitik formadır. Feil kökünə -a, -ə feili bağlama şəkilçisi və görmək köməkçi feilinin əmr formasını birləşdirmək yolu ilə (aça gör, edə gör) düzəlir. Məsələn, *Uşbu mənim səvalimin həll edə gör cavabını* (Nəsimi) [Rəhimov: 2019, s.79]. Azərbaycan dilində bu forma XVII-XVIII əsrlərdən zəifləməyə başlamışdır. M.Rəhimov yazır ki, “bəzi yazılı abidələrdə (“Kitabi-Dədə Qorqud”da, Q.Bürhanəddinin divanında) bu analitik formanın birinci tərəfi, yəni əsas feil -a, -ə feili bağlama şəklinin qədim variantı olan -ı, -i şəkilçisi ilə də işlənir. Məsələn, ...gözün qararmamışkən bu ağacı qoparı gör (Dədə Qorqud)” [Rəhimov: 2019, s.85]. Bu forma digər türk dillərində də özünü göstərir [bax Rəhimov: 2019, s.81]. Azərbaycan dilinin tarixində və digər türk dillərində işlənən bu formanın ikinci tərəfi öz leksik mənasından uzaqlaşaraq əmr şəklini yaradan forma kimi çıxış etməyə başlamışdır.

Yuxarıda göstərilən forma, həqiqətən də, əmr şəklinin analitik qurulmasıdır və ikinci şəxs təkdə işlənir. Lakin ingilis dilində *let* feili leksik vahiddən qrammatik formaya doğru bu cür inkişaf etməmişdir. *Let* feilini əmr şəklinin analitik ifadəsini yaradan qrammatik forma kimi qəbul edib əmr şəklinin işləndiyi şəxsləri obyekt əvəzlərinə görə təyin etmək düzgün yanaşma deyil. Məsələn, *Let me do it (Qoy bunu edim)* cümləsində əmr şəklinin birinci şəxs təkdə, *Let them do it (Qoy onlar bunu etsinlər)* cümləsində üçüncü şəxs cəmdə olduğunu söyləmək doğru deyil. Bu cümlələrdə əmr şəklindən danışsaq, bu formanın ingilis dilində sintetik əmr şəkli kimi qəbul edilən formaya uyğun gəldiyini qeyd etməliyik. Bu forma da ikinci şəxsə olur. Yəni burada *do (etmək)* feili analitik əmr şəklində deyil, *let (icazə vermək)* feili sintetik əmr şəkli kimi qəbul edilən formadır.

Dilçilik ədəbiyyatlarında rus dilində də əmr şəklinin sintetik və analitik üsulla qurulduğu qeyd olunur. B.Hansen rus dilində feilin əmr şəkli haqqında vurğulayır ki, “rus dilinin imperativ paradigması müstəqil imperativ göstəricisindən və feil formasından təşkil olunan bir neçə mürəkkəb formadan ibarətdir. Bu ifadələr qrammatikləşmiş imperativ ifadələrdir və buna görə də şəkil sisteminin təhlilinə cəlb edilməlidir” [Hansen: 2010, p.334]. Müəllif qeyd edir ki, “sintetik imperativ feil əsasına möhkəm bağlanmış bir morfemlə formalaşarsa, analitik imperativlər iki səviyyə vahidindən, yəni feil forması və imperativ işarələyicidən ibarətdir. Maksimal genişlənmiş imperativ paradigması dörd morfoloji formadan təşkil olunur:

1. Feil əsası + sıfır suffiks: *сноў + Ø*;
2. Dəyişməyən səviyyə vahidi + xəbər şəkli ilə üst-üstə düşən şəxslə feil: *ныць cno-em*;
3. Dəyişən səviyyə vahidi + məsdər formasında olan feil: *дavaй(-me) нeмь*;
4. Dəyişən səviyyə vahidi + xəbər şəkli ilə üst-üstə düşən şəxslə feil: *дavaй(-me) cnoem*” [Hansen: 2010, p.333].

Burada birinci formadan başqa digərləri analitik əmr forması kimi düşünülür. Lakin burada olan *дavaй*, *дavaйme* feilləri *дavaмь* feilinin əmrin sintetik formasında təsriflənmiş halıdır. Ancaq B.Hansen onu analitik əmr şəklini yaradan forma hesab edərək yazır ki, “birinci şəxs analitik əmr konstruksiyaları *vermək* mənalı *дavaмь* (bitməmiş tərz), *дамь* (bitmiş tərz) feilinin şəkilçili imperativ formasından düzələn bir imperativ göstəricisindən (markerindən) ibarətdir. Öz leksik başlanğıcı ilə müqayisədə imperativ göstəricisi (markeri) əhəmiyyətli dərəcədə qrammatikləşmə dərəcəsi nümayiş etdirir: o, semantik cəhətdən

solğunlaşmışdır və köməkçilər üçün səciyyəvi olan arqument quruluşuna malikdir. *Vermək* mənalı leksik *давать* feili üç arqument mövqeyini açır, yəni icraçı, qavrayan və obyekt (*Петер дал мне ключ (Peter mənə açarı verdi)*). Onunla müqayisədə imperativ elementlər əsas feil ilə dolu olan yalnız bir arqument mövqeyinə malikdir. Tammənalı bir feildən yalnız bir yuva açan bir operatora keçid bir sintaktik kondensasiya nümunəsidir və beləliklə, qrammatikləşmənin bir əlamətidir” [Hansen: 2010, p.334].

Fikrimizcə, bu formalarda qrammatikləşmə əlamətləri görünsə də, proses axıra kimi getməmişdir. İngilis dilində əmr şəklinin analitik qurulmasında rol oynayan köməkçi feil kimi *let* qəbul edilirdisə, rus dilində də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, *нужь, давай, давайте* kimi dil vahidləri əmr şəklinin analitik üsulla qurulmasını təmin edən vahidlər hesab olunur. Ancaq ingilis dilindəki *let* feilindən fərqli olaraq rus dilindəki bu dil vahidlərində vəziyyət bir qədər fərqlidir. Bunu *давай, давайте* feillərinin işlənməsinə baxmaqla aydınlaşdırıla bilər. *Давай спой (Qoy oxuyum)* və *Давайте спой (Qoyun oxuyum)* formalarını nəzərdən keçirək. Əgər burada analitik əmr şəklinin olduğundan söhbət gedirsə, onda burada əmr şəklində olan feil *спеть* feili olmalıdır, yəni *давай* və *давайте* köməkçilərinin *спеть* feili ilə birləşib feilin analitik əmr şəklini yaratdığı qəbul edilməlidir. Gördüyümüz kimi, burada *спеть* feili *спой* şəklində, yəni birinci şəxs tək indikativ formada işlənməmişdir. Feildə digər bir şəklil formal əlaməti var. Burada əmr şəklində olan elə *давай* və *давайте* feilləridir. Bu feillərin müvafiq olaraq ikinci şəxs tək və cəmin əmr şəklində olduğu görünür. Deməli, burada birinci şəxs əmrdən söhbət gedə bilməz. Yuxarıda Azərbaycan dilinin tarixində olan *-a gör, -ə gör* analitik formasını qeyd etmişdik. Burada *gör* feilinin öz leksik mənasından uzaqlaşib əmr qrammatik mənasını ifadə edən formaya çevrildiyini əsas götürərək bu formanın analitik üsulla əmr yaratdığını qəbul edirik. Rus dilindəki *давай* və *давайте* feillərinin də köməkçi vəzifədə işlənərək əmr şəklini yaratdığını qəbul etmək olardı. Ancaq burada bir fərqli məqam var. Azərbaycan dilində qeyd olunan analitik formanın sonu ikinci şəxs təkin sintetik əmr şəklinə uyğun gəldiyinə görə bu analitik əmr şəklinin ancaq ikinci şəxs təkin əmr şəklində olduğu qəbul olunmuşdur. Bundan başqa əmr şəklində olduğu düşünülməyən feildə *-a, -ə* şəkilçisi var və həmin feil dəyişmişdir. Analitik qurulmada köməkçi feil əsas feilin forması rolunu oynayır. Buna görə də belə konstruksiyalarda təsriflənən feil əsas yox, köməkçi feil olmalıdır, yəni köməkçi feil dəyişməlidir. Bu təkcə əmr şəklinə deyil, bütün analitik konstruksiyalara aiddir. Bu məqamda mövzudan bir qədər kənara çıxıb analitik konstruksiyalarda köməkçi feillərin xüsusiyyətlərini izah etməyə ehtiyac duyuruq. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz *make, have, get* və s. kimi feillər köməkçi funksiyada çıxış edəndə zamana, şəxsə görə dəyişən, modal feillərlə birləşən, inkar formada işlənən bu feillər olur. Məsələn, *You'll make me cry (Sən məni ağladacaqsan)*. Bu cümlədə zamana görə dəyişən feil *make* köməkçi feildir. İndiki zamanda işlətsək, *You make me cry (Sən məni ağladırısan)*, keçmiş zamanda işlətsək, *You made me cry (Sən məni ağlatdın)* olacaq. Təsriflənmədə də dəyişən *make* feili olur. Üçüncü şəxsdə mübtədə ilə indiki zamanda işlətsək, *She makes me cry (O, məni ağladır)* olacaq. Modal feillə işlətsək, *You can make me cry (Sən məni ağlada bilərsən)*, inkarda işlətsək, *You don't make me cry (Sən məni ağlatmırsan)* olacaq. Və yaxud *have* köməkçi feili ilə izah edək. *I have my hair cut (Mən saçımı kəsdirirəm)*. Üçüncü şəxs mübtədə ilə işlətsək, *She has her hair cut (O, saçını kəsdirir)*, keçmiş zamanda işlətsək, *I had my hair cut (Mən saçımı kəsdim)*, modal feillə işlətsək, *I must have my hair cut*, ya da *I have to have my hair cut*

(*Mən saçımı kəsdirməliyəm*) olacaq. Gördüyümüz kimi, bütün qrammatik əlamətləri qəbul edən köməkçi feillərdir. Əsas feil dəyişməz qalır. *Make* ilə işləndə əsas feil natamam məsdər, *have* ilə işləndə isə əsas feil keçmiş zaman feili sifəti formasında olur. Bu, əmr şəklinin analitik formasında da belə olmalıdır. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin tarixində olan *-a gör, -ə gör* formasında da dəyişən tərəf *gör* köməkçi feilidir. Əslində, *gör* dilimizin tarixində ancaq ikinci şəxsdə işlənmişdir. Ancaq bu özü də xəyali təsriflənmədə bu formanın ikinci şəxsə olduğunu göstərir. Lakin digər şəxslərdə işlənməsinə dair real nitq faktları yoxdur. Ancaq M.Rəhimov belə bir faktı qeyd edir ki, "...bu forma bəzən əlavə olaraq *-gil* əmr şəkilçisi qəbul etmiş halda çıxış edir; məsələn: *Quş uçurub, av avlayıb, oğlunu oxlayıb öldürə görgil* (Dədə Qorqud)" [Rəhimov: 2019, s.86]. Gördüyümüz kimi, bu cümlədə də *-gil* şəkilçisini qəbul edən *gör* köməkçi feilidir. Əmr şəklinə salınan *öldürmək* feili *öldürə* formasındadır və heç bir şəxs sonluğu qəbul etməmişdir. Lakin rus dilində belə deyil. Rus dilində *cnemь* feili *дavaй* və *дavaйме* ilə işlənərkən dəyişir. Məsələn, *Дavaй cnoю* (*Qoy oxuyum*), *Дavaйме cnoю* (*Qoyun oxuyum*), *Дavaйме cnoem* (*Qoyun (Gəlin) oxuyaq*). Birinci və ikinci nümunədə analitik əmr şəklinin markeri kimi qəbul edilən *дavaмь* *дavaй* və *дavaйме* formasındadır. Lakin əsas feil olan *cnemь* feili hər ikisində *cnoю* şəklində, yəni indikativ formanın birinci şəxs təkindədir. Bu formaların birinci şəxs təkin əmr formasında olduğu qəbul edilirsə, onda ikinci şəxs tək və ikinci şəxs cəmdə təsriflənən *дavaй* və *дavaйме* köməkçi feillərinin əmr şəklinin yaranmasında rolu yoxdur. İkinci və üçüncüdə isə əsas feil olan *cnemь* feili dəyişmişdir, belə ki, ikincidə *cnemь* feili birinci şəxs tək indikativdə, üçüncüdə birinci şəxs cəm indikativdədir. *Дavaмь* köməkçi feili isə dəyişməyib. Deməli, bu feillərin hansı şəxsə olmasında *дavaмь* köməkçi feilinin heç bir rolu yoxdur. Dəyişən əsas feil də əmr şəklində yox, indikativdə dəyişmişdir. Əgər bu formalarda analitik əmr şəkli olsaydı, qrammatik cəhətdən dəyişən, təsriflənən feil köməkçi feil olmalıydı. B.Hansen qeyd edir ki, "məsələ ondadır ki, a) sözügedən elementlər ilkin mənbənin xüsusiyyətlərini nə dərəcədə itirmişdir b) bu konstruksiyalar nə dərəcədə real imperativlər kimi çıxış edir. Əgər onlara imperativ kimi baxılırsa, onların faktiki statusunu müəyyən etmək lazımdır. Haqqında danışılan apelyativ elementləri imperativ paradigmadan çıxaran müəlliflər, adətən, heç bir alternativ linqvistik kateqoriyalaşdırma təklif etmirlər. Beləliklə, onların statusu qeyri-müəyyən olaraq qalır" [Hansen: 2004, p.259]. Hər hansı dil vahidinin hər hansı bir qrammatik kateqoriyanın göstəricisi olması üçün onun qrammatikləşməsi lazımdır. Qrammatikləşmə nədir? J.Kuriloviç qrammatikləşməyə belə tərif vermişdir: "Qrammatikləşmə leksikdən qrammatikə və ya daha az leksikdən daha çox qrammatik statusa, məsələn, derivativ formantdan flektiv formanta doğru irəliləyən bir morfemin diapazonunun artmasından yaranır" [Kurylowicz: 1965, p.69]. Deməli, qrammatikləşmə prosesdir. B.Heyne qeyd edir ki, "texniki cəhətdən linqvistik ifadələrin qrammatikləşməsi bir-birilə əlaqəli dörd mexanizmdən ibarətdir:

Desemantizasiya (və yaxud "solğunlaşma", semantik reduksiya (azalma, ixtisar)): mənə tutumunda itki;

Genişlənmə (və yaxud kontekstin ümumiləşdirilməsi): yeni kontekstlərdə işlənmə;

Dekateqoriyalaşdırma: müstəqil söz statusunun itkisi də daxil olmaqla mənbə formalarına xas olan morfosintaktik xüsusiyyətlərdə itki (klitikləşmə, şəkilçiləşmə);

Eroziya (aşınma) (və yaxud "fonetik reduksiya (azalma, ixtisar)"), yəni fonetik materialda (substansiyada) itki [Heine: 2003, p.579].

Müəllif bu mexanizmlərin hər birinin dil strukturu və ya dil istifadəsinin fərqli aspektləri ilə, yəni semantika, praqmatika, morfosintaksis və fonetika ilə əlaqədar olduğunu qeyd edir [Heine: 2003, p.579]. Deməli, qrammatikləşmə özü bir prosesdir və qeyd olunan dörd prosesdən ibarətdir. Fikrimizcə, qrammatikləşmə prosesinin başa çatması üçün bu dörd proses tamamlanmalıdır. Buna görə də qrammatikləşmə zəif və güclü ola bilər. Fikrimizcə, *dəvay*, *dəvaytə* kimi dil vahidləri qrammatikləşmə prosesində olsa da, bu proses axıra kimi getməmişdir. Belə ki, bu dil vahidlərində fonetik reduksiya yoxdur, semantik cəhətdən də nəzərəçarpan itkiyə məruz qalmamışdır. Bu baxımdan deyə bilərik ki, bu dil vahidləri feilin analitik əmr şəklini yaratmaq üçün az, yəni zəif qrammatikləşmişdir. Fikrimizcə, bu dil vahidləri burada mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir, forması isə əmr şəklinə uyğun gəlir. Azərbaycan dilində qüvvətləndirici rolunu oynayan *qoy*, *qoyun*, *gəl*, *gəlin* ədatlarının da forması feilin əmr şəklinin formasındadır. *Qoy*, *qoyun*, *gəl*, *gəlin* feildən ədatla doğru inkişaf etmişdir və bu ədatlar əmr şəklinə olan feillə işlənir. Məsələn, *Qoyun oxuyum*, *Gəlin oxuyaq*. Burada feilin əmr şəklinə olduğunu müəyyən edən göstərici ədatlar deyil, feillərin feilin əmr şəklinin formasında olması, yəni sadəcə şəxs sonluqlarını qəbul etməsidir. *Qoy oxuyum* nümunəsində *oxumaq* feilin əmr şəklinə olduğunu müəyyənləşdirən faktor onun yalnız şəxs sonluğunu qəbul etməsidir. Məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilində əmr şəklinin xüsusi göstəricisi yoxdur, feilin birbaşa şəxs sonluqlarını qəbul etməsi həmin feilin əmr şəklinə olduğunu təsdiqləyir. Ancaq rus dilindən verilən nümunələrdə *сною*, *сноем* feil formaları əmr deyil, indikativə uyğun gəlir. *Дəvay* *сною*, *Дəvaytə* *сною*, *Дəvaytə* *сноем* cümlələrində *снеть* (*oxumaq*) feili gələcək zamandadır. *Снеть* feilində gələcək zaman şəkilçiləri olduğuna görə və *дəvaytə* feili də ayrılıqda sintetik əmr şəklinə təsrifləndiyinə görə qeyd etmək olar ki, burada *снеть* (*oxumaq*) feili heç bir üsulla əmr şəklinə düşməmişdir. Bu cümlələrdə əmr şəklinə olan feillər *dəvay*, *dəvaytə* feilləridir. Burada bu dil vahidlərini ən uzağı Azərbaycan dilindəki *qoy*, *qoyun*, *gəl*, *gəlin* kimi mənanı qüvvətləndirən vasitələr kimi qəbul etmək olar. Həm Azərbaycan, həm də rus dilində bu vasitələr mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir və hər ikisində də qrammatikləşmə prosesi tam başa çatmamışdır. Çünki hər iki dilin bu vasitələrində qrammatikləşmə prosesinin yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri tam olaraq yoxdur. Azərbaycan dilində bu vasitələrin işləndiyi cümlədə feilin əmr şəklinə olduğunu müəyyən edən əlamət onların əmr şəklinin formasında olmasıdır. *Qoyun oxuyum*, *Gəlin oxuyaq* cümlələrində *oxumaq* feili əmr şəklinin formal əlamətinə malik olduğuna görə burada əmr şəklinin mövcudluğundan danışa bilərik. Ancaq rus dilində *Дəvay* *сною*, *Дəvaytə* *сною*, *Дəvaytə* *сноем* cümlələrində *снеть* feili əmr şəklinə deyil. Haqqında danışdığımız dil vahidlərini də rus dilində əmr şəklinin analitik ifadəsini yaradan qrammatik vasitə kimi qəbul etmək düzgün deyil. Burada birinci şəxs tək və birinci şəxs cəmin əmr şəklinə söhbət gedə bilməz. Bu cümlələrdə əmr şəklinə olan feil *снеть* feili deyil, *dəvay*, *dəvaytə* feilləridir və burada sintetik əmr şəkli var. Çünki bu feillər burada leksik vahidə, yəni əsas feilə daha çox uyğun gəlir. Sintetik əmr şəklinə olduğunu qəbul etdiyimiz bu feillər də ikinci şəxs tək və ikinci şəxs cəmdədir.

Дəvay *неть* (*Gəl oxuyaq*) və *Дəvaytə* *неть* (*Gəlin oxuyaq*) formalarına baxaq. Burada vəziyyət əvvəlkilərdən fərqlidir. Fərqli olan *неть* feilin təsriflənməməsi, yəni məsdər formasında olmasıdır. *Неть* feilində heç bir feil şəklinin göstəricisi yoxdur. Feilin əmr şəkli təsriflənən forma sayılır. Əmr formasında olan feil şəxslər üzrə dəyişməlidir. Əgər *неть* feilini əmr şəklinə salan *dəvay* və *dəvaytə* kimi dil vahidləridirsə, onda şəxs əlamətlərini də

onlar daşımalıdır və daşıyır. Belə ki, bu dil vahidləri müvafiq olaraq əmr şəklinin ikinci şəxs tək və ikinci şəxs cəmindədir. Bu halda burada birinci şəxs cəm əmr şəklindən söhbət gedə bilməz. Burada birinci şəxs cəmi göstərən formal əlamət olmalıdır. Belə bir formal əlamət isə yoxdur. Hərəkətin bu işi təklif edən və müraciət olunan tərəfindən icra olunma istəyi ifadə olunsa da, birinci şəxs cəmi göstərən heç bir formal göstərici yoxdur. Qrammatikada isə əsas olan formadır. Belə olan halda da bu nümunələrdə birinci şəxs cəmdə analitik əmr şəklinin mövcudluğundan danışmaq olmaz. Burada birinci şəxs cəmə aid forma yoxdur. Sual oluna bilərdi ki, Azərbaycan dilində *qoy, qoyun, gəl, gəlin* ədatlarının işləndiyi cümlələrdə nəyə görə feilin fərqli şəxslərdə əmr şəklində olduğunu qəbul edirik? Bunu da yuxarıdakı abzasda Azərbaycan dilində bu ədatlarla verilən cümlələrdə feilin əmr şəklinin göstəricisi olan şəxs sonluqlarını qəbul etməsi ilə izah etdik. Məsələn, *Qoy(un) oxuyum, Qoy(un) (Gəl(in)) oxuyaq, Qoy(un) oxusunlar*. Ona görə də bu nümunələrdə *oxumaq* feili müvafiq olaraq birinci şəxs təkli əmr şəklində, birinci şəxs cəmin əmr şəklində və üçüncü şəxs cəmin əmr şəklindədir. Lakin bunu *Давайте несть (Gəl oxuyaq)* və *Давайте несть (Gəlin oxuyaq)* nümunələrindəki *несть* feili haqqında deyə bilmərik. Çünki *несть* feili məsdərdədir. Burada bu feilin birinci şəxs cəmdə olduğunu göstərən formal əlamət yoxdur. Məzmun olaraq *oxumaq* prosesi danışan və ünvanlanan tərəfindən həyata keçiriləcək olsa da, formal olaraq burada birinci şəxs cəm əlaməti yoxdur. Burada əmr şəklində olan *дай, дайите* feilləridir ki, bunlar da müvafiq olaraq sintetik əmr şəklinin ikinci şəxs tək və ikinci şəxs cəm formasındadır. Bu da göstərir ki, burada da analitik əmrdən söhbət gedə bilməz, bu nümunələrdə gördüyümüz əmr şəklində sintetik əmrdir ki, o da *давать* feilinin əmr formasında təsriflənməsi ilə yaranıb. *Давайте несть* və *Давайте споем* formalarını müqayisə edəndə görünür ki, birincidə qrammatikləşmə yoxdur, ikincidə nisbətən qrammatikləşmə var, ancaq zəif qrammatikləşmişdir. Tam qrammatikləşmə olmasa da, ikincidə *давайте* formasının *споем* (oxuyacağıq) feilini qüvvətləndirməyə xidmət etdiyini söyləmək olar. Birincidə isə *давайте* cümlədə əsas feildir. Hər iki halda bu forma analitik əmr şəklini yaratmır.

Rus dilində analitik əmr şəklini yaratdığı düşünülmə formaların içərisində *нужно* forması var ki, zahirən bu forma yuxarıda qeyd olunanlardan bir qədər fərqli görünür. B.Hansen bu formanı dəyişməyən morfem kimi qeyd edir və əmr şəklini yaradan ikinci perifrastik formanın *нужно* və xəbər şəklinin indiki zamanında olan bir feildən ibarət olduğunu vurğulayır [Hansen: 2010, p.335]. Lakin *нужно* yalnız indiki zaman yox, gələcək zamanda olan feillə də işlənir. Məsələn, *Нужно споем (Qoy oxusun)*. *Споем* burada gələcək zamandadır. *Давать* feili ilə olan formadan fərqli olaraq burada *нужно* təsriflənməmişdir və leksik mənaya malik deyil. Lakin B.Hansen bu formanın həmçinin kauzativ marker kimi işlənən *to permit (icazə vermək)* mənasına malik olan leksik feil *нужно* feilinə gedib çıxdığını qeyd edir [Hansen: 2010, p.335]. Müəllifin qeydlərinə görə, “bu forma feilin əmr formasından yaranmışdır, ancaq son hecanın itkisinə (imperativ (əmr şəklində) işarələyici olan *нужно* *нужно* leksik feilinin imperativ formasına (əmr şəklində) qarşı) gətirib çıxartmış fonoloji eroziyaya məruz qalmışdır” [Hansen: 2010, p.335]. Deməli, burada artıq *нужно* forması *дай, дайите* formalarında olduğu kimi əmr şəklində deyil. Bu formanın *дай* və *дайите* formalarından fərqli olaraq analitik üsulla əmr şəklini yaratdığını qəbul etmək olardı. Lakin əsas feil indikativ formada indiki və gələcək zamanda təsrifləndiyinə görə burada əmr formasından danışmaq düzgün deyil. Məsələn, B.Hansenin təqdim etdiyi cümləyə baxaq: “*Пусть я упаду и больше не встану!*” (*Qoy mən yıxılıp və bir daha*

durmayım!) [Hansen: 2010, p.335]. Burada *ynady* və *estany* bitmiş tərzdə olan feillərdir və xəbər şəklində gələcək zamandadır. Bu feillərin gələcək zamanda, yəni xəbər şəklində təsriflənməsi burada əmr şəklinin mövcudluğundan danışmağa imkan vermir.

Məlumdur ki, hind-Avropa dilləri, əsasən, analitikdir. Belə ki, aqlütinativ sintetik dillər olan türk dillərində sintetik üsulla qurulan qrammatik kateqoriyalar hind-Avropa dillərində daha çox analitik üsulla qurulur. Lakin dillərin analitik olması sintetik qurulmanı da tam inkar etmir. Bu mənada qeyd etmək lazımdır ki, hind-Avropa dillərində əmr şəklinin sintetik qurulması qismən özünü göstərir. Lakin bu da tam paradigma təşkil etmir. Belə ki, adı çəkilən dillərdə əmr şəklinin sintetik üsulla qurulması bütün şəxslərdə baş vermir. Bu, ayrı bir mövzu olduğuna görə burada bu haqda geniş araşdırmaya ehtiyac duymadıq. Tədqiqatın mövzusu hind-Avropa dillərində feilin əmr şəklinin analitik qurulması olduğuna görə burada analitik üsulla qurulan əmr şəkli kimi qəbul edilən konstruksiyalar nəzərdən keçirildi. Nəticədə, məlum oldu ki, ingilis dilində analitik əmr şəkli kimi qəbul edilən *let* ilə olan konstruksiyalar, əslində, əmr şəklini yaratmır. Çünki həmin mövqedə *let* feili, yəni *icazə vermək* mənalı bu leksik vahid heç bir qrammatikləşmə xüsusiyyətlərini əks etdirmir. Rus dilindəki *давай*, *давайте*, *нужь* ilə olan konstruksiyalara gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, burada vəziyyət *let* ilə olan konstruksiyalardan fərqlidir. Belə ki, bu dil vahidləri qrammatikləşmə prosesinə cəlb olunmuşdur, lakin proses başa çatmamışdır. Sanki bu dil vahidləri qrammatikləşmə prosesinin tam başlanğıc mərhələsində qalmışdır. Buna görə də bu dil vahidləri qrammatik formadan daha çox leksik vahidə yaxındır. Ona görə də son olaraq qeyd etməliyik ki, bu dillərdə feilin analitik əmr şəkli formalaşmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəhimov M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: “Elm və təhsil”, 2019, 320 s.
2. Беляева Е.И. Грамматика и прагматика побуждения: Английский язык. Воронеж, Воронежского университета, 1992, 168 с.
3. Hansen B. Mood in Russian. Mood in the languages of Europe. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2010, p. 325-341
4. Hansen B. The grammaticalization of the analytical imperatives in Russian, Polish and Serbian/Croatian. Welt der Slaven-Halbjahresschrift für Slavistik. 49 (2), 2004, p. 257-274
5. Heine B. Grammaticalization. The handbook of historical linguistics, In Brian D. Joseph & Richard D. Janda (eds.), Malden, MA: Blackwell, 2003, p. 573-601
6. Kaushanskaya V.L. A grammar of the English language. Moscow: Iris Press, 2009, 389 p.
7. Krylova I.P., Gordon E.M. A grammar of present day English. Practical course. Moscow: КДУ, 2006, 448 p.
8. Kurylowicz J. The evolution of grammatical categories. Diogenes 13 (51), 1965, p. 55-71.
9. Lyons J. Linguistic semantics: An introduction. New York: Cambridge University Press, 1995, 376 p.
10. Palmer F.R. The English verb. Second edition, London and New York: Longman, 1988, 268 p.
11. Swan M. Practical English Usage. Fourth edition. Oxford: Oxford University Press, 1984, 751 p.

12. Steinbeck J.E. East of Eden. London: Longman, 2001, 112 p.
13. Dexter C.A. The dead of Jerico. Oxford: Oxford University Press, 1991, 118 p.

Leyla YUSIFOVA

ANALYTICAL IMPERATIVE MOOD OF THE VERB IN THE INDO-EUROPEAN LANGUAGES

SUMMARY

Since languages are morphologically different, the mood category of the verb manifests itself in different forms in different languages. As the Indo-European languages are languages with an analytical structure, grammatical categories in these languages are mainly formed by the analytical way. However, having an analytical structure does not negate the formation by the synthetic way. The imperative mood of the verb is not unequivocally accepted by linguists. On the one hand, although it is accepted in linguistics that the verb has such an independent mood, on the other hand, there are also explanations such as that the imperative mood is not a separate mood, that it is derived from other moods and that it is an artificially created form. Then how does this mood of the verb manifest itself in the Indo-European languages? In comparison with the Turkic languages, which have agglutinative synthetic structure, the weakness of the imperative mood paradigm in the Indo-European languages is evident. So, in these languages, the form accepted as an imperative mood does not appear in all persons. Due to the fact that this form does not appear in all persons, other means that convey imperative semantics are considered as analytical imperative mood. Thus, it is thought that the constructions formed by *let* in English and *давай, давайте, пусть* in Russian form an imperative mood by the periphrastic way. However, at this point, the verbs must act as auxiliary verbs. For this, the grammaticalization of those language units is necessary. When these language units are investigated, it becomes clear that the verb *let* in English has no signs of grammaticalization, while the language units mentioned in Russian language are at the beginning of the process of grammaticalization, that is, in these language units, the grammaticalization is very weak. As a result, it should be noted that in the Indo-European languages, the analytical imperative mood of the verb is not fully formed.

Keywords: *mood, imperative, analytical, grammatical, grammaticalization, auxiliary verb.*

Лейла ЮСИФОВА

АНАЛИТИЧЕСКОЕ ПОВЕЛИТЕЛЬНОЕ НАКЛОНЕНИЕ ГЛАГОЛА В ИНДОЕВРОПЕЙСКИХ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

Поскольку языки морфологически различны, категория наклонения глагола в разносистемных языках проявляется в разных формах. Так как индоевропейские языки являются языками с аналитической структурой, то и грамматические категории в этих языках образуются преимущественно аналитическим путем. Однако наличие аналитической структуры не исключает образования синтетическим путем. Повелительное наклонение глагола не принимается однозначно лингвистами. С одной стороны, хотя в языкознании и принято, что глагол имеет такое самостоятельное наклонение, с другой стороны, существуют и такие объяснения, как то, что повелительное наклонение не является отдельным наклонением, что оно образовано от других наклонений и что это искусственно созданная форма. Как же

тогда проявляется это наклонение глагола в индоевропейских языках? По сравнению с тюркскими языками, имеющими агглютинативно-синтетический строй, слабость парадигмы повелительного наклонения в индоевропейских языках очевидна. Так, в этих языках форма, принятая как повелительное наклонение, проявляется не во всех лицах. В связи с тем, что эта форма встречается не во всех лицах, в качестве аналитического повелительного наклонения принимаются другие средства, передающие императивную семантику. Так, считается, что конструкции, образованные посредством *let* в английском языке и *давай*, *давайте*, *пусть* в русском языке, образуют повелительное наклонение перифрастическим способом. Однако на этом этапе глаголы должны выступать в качестве вспомогательных глаголов. Для этого необходима грамматикализация этих языковых единиц. При исследовании этих языковых единиц становится ясно, что глагол *let* в английском языке не имеет признаков грамматикализации, в то время как языковые единицы, упомянутые в русском языке, находятся в начале процесса грамматикализации, то есть в этих языковых единицах грамматикализация очень слабая. В результате следует отметить, что в индоевропейских языках аналитическое повелительное наклонение глагола сформировано не полностью.

Ключевые слова: *наклонение, повелительный, аналитический, грамматический, грамматикализация, вспомогательный глагол.*